

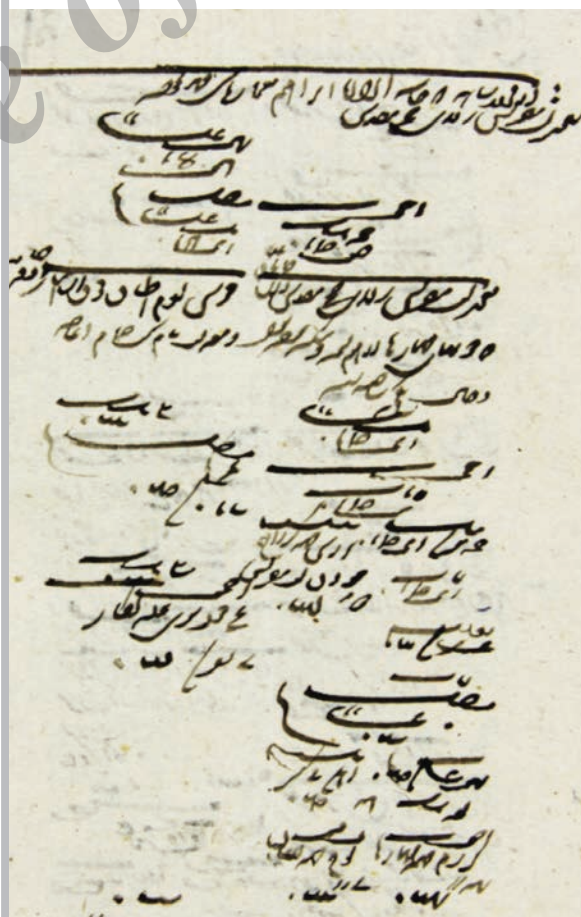
مقرنس کاری در حرم امام رضا(ع) به روایت اسناد

اعظم نظرکرده*

چکیده:

یکی از عناصر تزئینی معماری که در زیباسازی بناهای ایرانی به خصوص مساجد و مقبره‌ها نقش مهمی دارد، مقرنس کاری است. این عنصر معماری و تزئینی در دوران معماری اسلامی، چه از لحاظ کثرت استعمال و چه از نظر تعدد و مواد و چه از جهت وسعت عالم اسلام اهمیت به‌خصوصی دارد و شاید به علت همین شرایط بوده است که این تزئین را روشی اسلامی دانسته‌اند. در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی، ۶۳ سند با موضوع مقرنس کاری‌های قسمت‌های مختلف حرم مطهر وجود دارد که در قالب دفاتر روزنامه‌چة تعمیرات، قبض وصول پرداخت حق الزحمه معماران و کاشی‌کاران، برات‌های هزینه، صورت‌های جمع و خرج، دفاتر توجیهات و قراردادهای استیفانامچه تنظیم شده است. قدیمی‌ترین تاریخ موجود در این اسناد مربوط به سال ۱۱۴۷ق. و دوره افشاریه است. اسناد این مجموعه یکی از منابع مفید اطلاعاتی است که نکات ارزنده‌ای را در زمینه معماری مقرنس‌های زیبا و هنرمندانه حرم رضوی به پژوهشگران و علاقه‌مندان در این زمینه می‌آموزد.

کلیدواژه‌ها: اسناد، تعمیرات، مقرنس کاری، آستان قدس رضوی، استیفا نامچه

*کارشناس ارشد تاریخ و کارشناس نمایه‌سازی اسناد در سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز

اسناد آستان قدس رضوی

nazarkardeh87@yahoo.com

مقدمه:

از جمله اسناد با اهمیت و منحصر به فرد، اسناد معماری و تعمیرات آستان قدس رضوی است که در مدیریت اسناد و مطبوعات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. هدف از انجام این پژوهش معرفی اسناد موجود در زمینه ساخت، گسترش و تعمیر مکان‌های داخلی حرم مطهر و اماکن متبرکه پیرامون آنهاست که در آنها هنر مقرنس‌کاری نیز به کاررفته؛ مطلبی که ممکن است در منابع و مأخذ دیگر کمتر به آنها پرداخته شده باشد. با توجه به این که در مدیریت مزبور بیشترین تعداد سند مرتبط با معماری یک مجموعه عظیم مذهبی مثل حرم مطهر و به صورت منسجم وجود دارد، لزوم انجام این گونه پژوهش‌ها دوچندان می‌گردد. علاوه بر این، پژوهش موجود یک اثر منظم همراه با بازخوانی اسناد ارزشمند دوره‌های صفویه، افشاریه و قاجاریه درمورد مقرنس‌کاری‌های حرم مطهر رضوی است. ویژگی اثر حاضر تنها به دلیل معرفی اسناد مربوط به معماری و تعمیرات مقرنس‌های حرم رضوی و اماکن متبرکه پیرامون آن نیست، بلکه به خاطر دقیق‌تر بودن تاریخ موجود در اسناد نسبت به منابع، ابهامات کلی و جزئی مربوط به تحولات و تغییرات و ساخت و سازهای این اماکن را برطرف خواهد ساخت.

مقرنس‌کاری:

از جمله هنرهای به کار گرفته شده در حرم امام (رضاع) مقرنس‌کاری است. مقرنس‌کاری نوعی طاقچه‌بندی تزیینی است که در زیرگنبدها، ایوان‌ها، درگاه‌ها و در مواقع خاص در سقف داخلی تالارهای ویژه (کاخ‌ها) با آجر، گچ و کاشی به کار می‌رود که در آن هر رده از طاقچه‌ها از رده زیرین خود پیش می‌افتد تا درگاه به هم آید و در مواقعی که مقرنس فقط با هنرگچ‌کاری ساخته شود با نقاشی تکمیل می‌گردد. مقرنس زیباترین عنصر تزیین است که برای پوشاندن گوشه‌های خالی، یعنی بین گنبد و مربع و یا زیر پوشش اصلی طاق‌ها به‌عنوان تزیینی به صورت سقف کاذب و یا روی دیوارها در قسمت بالا به صورت کتیبه و یا روی سرستون‌ها با مصالح مختلف ساخته می‌شود. مقرنس انواع مختلفی دارد از جمله: مقرنس‌های جلوآمده، مقرنس‌های روی هم، مقرنس‌های معلقی و مقرنس‌های لانه زنبوری. مقرنس‌ها را می‌توان از جمله وسایل مؤثر ساختن گنبدها دانست، که بعدها محتوای نظری اولیه را از دست داد و بیش‌تر برای تزیین به‌کار رفت. برخی معماران ایرانی نیز که این مقرنس‌ها را در جبهه ساختمان‌ها به‌کار می‌برده‌اند

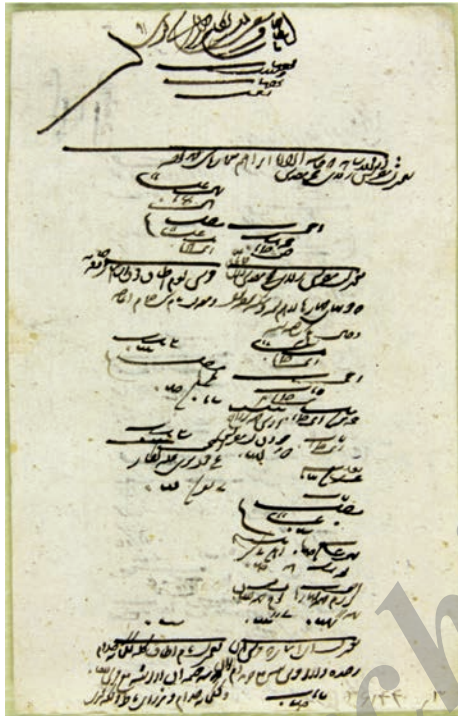
در ساختن آنها مهارت را به‌حدی رسانده‌اند که نمی‌گذارند موجب سنگینی ساختمان شود و بر اصل و پایه فشار آورد. در تزیینات داخلی، طرح‌های مقرنس در پطاق گنبد بیش‌تر به‌کار می‌رود و از نظر معماری اهمیت فراوان دارد. مقرنس را برای گوشواره، برای نیم یاربع گنبدسردرها، بالای طاقچه‌ها یا شاه‌نشین‌ها، سرستون‌ها و پایه رف‌ها و حتی نوع پهن شده‌اش را برای آرایش دیوارها به‌کار می‌بردند که ارزش زینتی آن فوق‌العاده بود.

در دوره صفویه مقرنس نقشی کاملاً تزیینی داشت و در سرستون‌ها به کار می‌رفت و از عمق بیش‌تری برخوردار بود. دوره صفوی را عهد طلایی هنرایران نام نهاده‌اند و به حق این نام‌گذاری درمورد هنرهای این دوره از جمله مقرنس‌کاری مصداق دارد. مقرنس‌کاری در این دوره جنبه تزیینی داشته و اغلب با موزاییک و کاشی انجام می‌شده است. از این سبک ساختمانی در دوره‌های افشاریه و قاجاریه تقلید شد و طبعاً مقرنس نیز با روش‌های قبلی ادامه یافت. رواق دارالسیاده نمونه بسیار زیبایی از این هنر است.

این هنر در دوره افشاریه، کمی کم‌رنگ شده و جای خود را بیش‌تر به شمشه‌های نقاشی شده توسط هنرمندان نقاش می‌دهد. نکته قابل‌ملاحظه در اسناد تعمیرات دوره افشاریه، وجود اصطلاحات نقاشی هندی است. با بررسی‌های انجام شده احتمال این امر وجود دارد که غلبه سبک‌های هندی در نقاشی، تذهیب و هم‌چنین تزیینات قسمت‌های مختلف اماکن متبرکه به این دلیل باشد که نادر پس از جنگ کرنال و فتح دهلی هنگام بازگشت، علاوه بر اشیای نفیس و جواهرات و... شماری از معماران، نجاران، خاتم‌بندان، درودگران و نقاشان را که در کسب خود یکتا بودند از هر صنف انتخاب کرد و خرج کافی به هر یک داد و ایشان را روانه ایران و به‌خصوص پایتخت خود، مشهد ساخت. ظاهراً نادر با این کار می‌خواست توسط هنرمندانی که در زمینه‌های مختلف فعالیت داشتند نام خود را در مجموعه‌های معماری مختلف از جمله کاخ خورشید و حرم مطهر رضوی به ثبت برساند. مقرنس‌کاری در دوره قاجاریه دوباره اوج گرفته، به سبک زیباتری در رواق‌ها و ایوان‌ها، به‌خصوص در رواق دارالسعاده جلوه‌گری می‌کند. در اسناد تعمیرات به‌خصوص در دوره قاجاریه از این هنر بسیار نام برده شده است. از جمله ساختن مقرنس‌های دو ایوان صحن جدید است که در سال ۱۲۷۲ق. صورت گرفته و به تصدیق آقا اسماعیل معمارباشی رسیده است.

ارزش‌های دیوانی اسناد

و رواق دارالسیاده است. پرداخت هزینه این تعمیرات و نقاشی‌ها اکثراً به صورت عددی محاسبه شده، به این معنی که مقرنس هر قسمت در کنج یک دیوار یا بالای کتیبه با حاشیه و خط آن، از بقیه قسمت‌ها تفکیک شده و قیمت آن به صورت جداگانه محاسبه و پرداخت شده است. از جمله مقرنس‌های صحن عتیق (انقلاب) که آقا ابراهیم معمارباشی آن را انجام داده به مبلغ ۲۸ نادری^۱ و ۷۴۰۰ دینار (سند ۳۶۱۴۴/۳).

سند ۳۶۱۴۴/۳

مقرنس درمناره‌ها علاوه بر جنبه تزئینی آن، درحقیقت یکی از عناصر مهم معماری است که رابط بین تاج مناره با بدنه مناره است. بدین صورت با ساختن و یا سه ردیف مقرنس درگلوگاه مناره، بدنه مناره شبیه گل شیپوری (نیلوفر) باز شده و دایره یا چندضلعی به دست آمده و نعلبکی مناره که جایگاه مؤذن است را به وجود می‌آورد. از بهترین نمونه‌های مقرنس‌های به کاررفته می‌توان از مناره‌های مسجد گوهرشاد نام برد (سند ۳۶۹۶۸).

گنبد شبستان الله‌وردی‌خان با دو متر بلندی و ۱۰ متر قطر پر از مقرنس و در بالا دارای طاقچه‌های دوطبقه‌ای است که تمام آن پوشیده از بهترین نوع کاشی معرق است. در دفتر توجیهاتی که در این سال به تصدیق آقا صالح معمارباشی رسیده هزینه‌های تعمیرات انجام شده قسمت‌های مختلف حرم برآورده شده که از جمله گچ‌کاری و درزگیری و مقرنس

اصلی‌ترین منبع درتدوین این پژوهش، اسناد موجود در مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی است که باسریگ‌های مختلف و با موضوعات متفاوت مورد بررسی قرارگرفت که حاصل آن مباحث ذیل است:

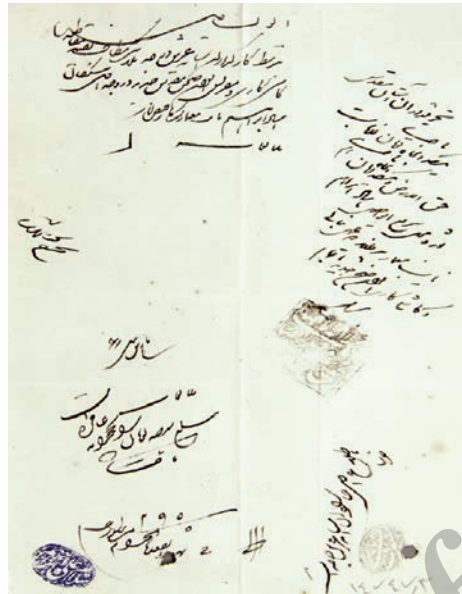
اسناد تعمیرات و ساخت و سازهای اماکن متبرکه رضوی در برگزیده گزارش‌های سالانه، ماهانه و روزانه از وضعیت مرمت‌های انجام شده در حرم مطهر رضوی و اماکن پیرامون آن است که تشکیلات و سلسله مراتب اداری، وضعیت اقتصادی و اجتماعی دوره‌های مختلف صفویه، افشاریه و قاجاریه را به تصویر می‌کشد. این اسناد به لحاظ پرداخت به هزینه‌های انجام شده ارزش اقتصادی فراوانی دارد به ویژه اینکه در کتاب‌ها و منابع تاریخی کمتر به این مسأله پرداخته شده است. گنبد مطهر، مناره‌ها و گلدسته‌ها، رواق‌ها، گنبد حاتم‌خانی، الله‌وردی‌خان و اپیک میرزا، ایوان‌ها و صحن‌ها از جمله بخش‌هایی است که در این اسناد به آنها اشاره شده و معیار انتخاب آنها از دو جهت حایز اهمیت است: اول به دلیل نزدیکی هرکدام به مضع شریف و ضریح مطهر حضرت امام رضا(ع) و دوم نوع کارکرد اماکن یاد شده در اسناد؛ به این معنی که هرکدام از اماکن نام برده شده در اسناد تعمیرات از جهت کاربردی بودن و عملکرد آنها در خدمت‌رسانی به زوار، دارای اهمیت و اعتبار خاص خود هستند. با نگاهی به اسناد تعمیرات به اطلاعاتی در مورد نام اشخاص مرتبط با این تعمیرات، میزان اجرت و شغل آنان، مکان‌های تعمیر شده و مصالح به کارگرفته شده برمی‌خوریم. مقرنس‌کاری از جمله مشاغل یاد شده در این اسناد است (۳۷۰۱۶/۴).

مسجد جامع گوهرشاد از جمله مساجد چهارایوانی است که از شاهکارهای معماری و تزئینی اسلامی به شمار می‌رود. مقرنس‌های بسیارجالب توجهی دراین مسجد در خارج گنبد قراردارند که نشان‌دهنده قدرت خلاقانه هنرمندان ایرانی است. در دوره افشاریه که هنوز تولیت مسجد جامع گوهرشاد از حرم رضوی جدا نشده، دراستیفانامچه‌ای که آقا قدیر فراش‌باشی به خط میرزا محمدصافی و محمد ابراهیم محرر سرکار استیفا تنظیم کرده، تعمیرات کاشی‌کاری چشمه روی پایین پای مبارک و میان ایوان گنبدالله‌وردی‌خان و نقاشی و گچ‌کاری مقرنس‌های کتیبه‌های در مرصع و پیش ایوان مسجد را به مبلغ ۱۰۲ تومان و ۲۸۵۰ دینار برآورد نموده که به تأیید متولی باشی آستان قدس رسیده و پرداخت گردیده است (سند ۳۵۵۲۵/۲). اسناد مقرنس‌کاری‌هایی که مربوط به دوره افشاریه در این مجموعه مورد بررسی مقاله حاضر است، غالباً به تعمیرات و نقاشی مقرنس‌های مسجد جامع گوهرشاد

۱- هر نادری ۵۰۰ دینار بوده است.

سند ۱۳۱۸۴/۱

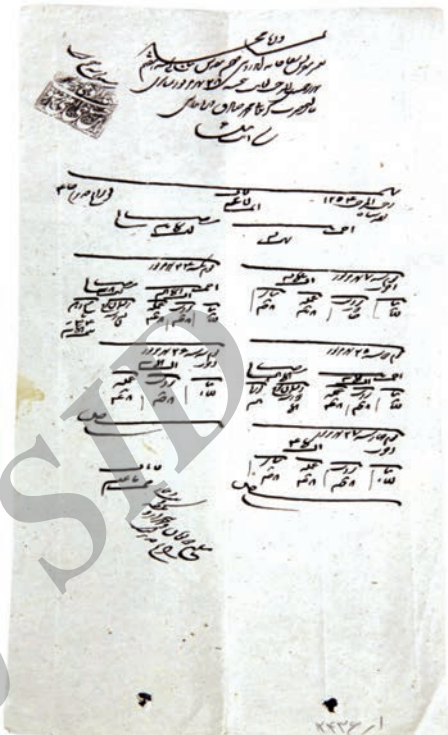
سند ۱۴۷۷/۳

تعمیرات انجام شده در حرم مطهر از جمله اسناد مقرنس‌کاری‌های آن، مراتب اداری منظم را از تأیید سررشته‌دار کل، امین کل، معمارباشی، مشرف و ناظم تعمیرات و متولی باشی آستان قدس طی کرده است و هزینه‌ها توسط تحویلدار کل به معمارباشی که مأمور انجام تعمیرات بود تحویل شده تا بین عمله، بنا، نجار، ناوه‌کش، ریخته‌گر و سایر افراد مأمور انجام کار، تقسیم شود (سند ۱۴۷۷/۳؛ ۱۳۱۱۶/۱۹؛ ۱۳۱۴۶/۱۹).

در قبض وصولی که به سال ۱۲۹۵ ق. به مهر مشرف‌باشی و نایب التولیه آستان قدس محمدسعید انصاری رسیده، کاشی‌کاری و مقرنس‌کاری ایوان صحن جدید به مقاطعه‌کاری استاد ابراهیم، نایب معمار سرکار واگذار شده، مبلغ این مقاطعه ۳۰۰ تومان است که ۱۵۰ تومان آن از بابت حق‌الارض پرداخت شده تا زودتر کار این قسمت به پایان برسد و حقوق عمله بنایی و کاشی‌کاری آن به تعویق نیفتد. در این سند تصریح شده که این هزینه باید هرچه زودتر پرداخت گردد تا کار معطل نماند (سند ۱۴۷۷/۳).

هم‌چنین در دفتر روزنامه‌ای که به سال ۱۳۱۵ ق. تنظیم شده، تعمیرات و مقرنس‌بندی مسجد بالاسر مبارک توسط استاد محمدتقی اصفهانی، ناظم تعمیرات به مبلغ ۹ تومان و ۶۰۰ دینار انجام گرفته که ناظر کل آستانه، محمدکاظم رضوی، حسن حسینی مدیرتعمیرات، حاجی عباس ممتازالتولیه معمارباشی و موسی حسینی صدراستانه آن را تصدیق کرده و مهر زده‌اند (سند ۱۳۱۸۴/۱).

سند ۱۳۱۸۴/۱

سند ۱۲۴۳۶/۱

سقف گنبدالله‌وردی‌خان به قیمت ۲ تومان و ۹۹۰ دینار است. این سند به تأیید حاجی محمدمهدی سرکار عمارت و استاد علینقی معمار سرکار رسیده است (سند ۳۵۳۹۲/۳).

گنبد حاتم‌خانسی از جمله مکان‌هایی است که دارای مقرنس‌کاری‌های زیبایست و مخارج تعمیر مقرنس‌های آن به سال ۱۳۱۱ ق. به مبلغ ۸ تومان و ۹۰۰ دینار برآورد شده و به مهراکبرعلی هروی، امین تعمیرات، محمدشفیع اعتمادالتولیه، سررشته‌دار کل، میرزا ابوالقاسم موسوی، امین کل آستانه، محمدتقی اصفهانی، ناظم تعمیرات و ضیاءالتولیه مسیح حسینی، مشرف تعمیرات رسیده است (سند ۱۳۱۴۶/۱۹).

طاق ایوان غربی صحن کهنه که به ایوان ساعت معروف است، مقرنس‌بندی است و کاشی‌های روی مقرنس از شاهکارهای صنعت کاشی‌کاری دوران صفویه به شمار می‌آید. کاشی‌های برجسته دو طرف ایوان نیز از آثار بسیار نفیس است اما متأسفانه هر جا ریخته است رویش را نقاشی کرده‌اند. مقرنس‌های سقاخانه درون صحن عتیق که به سقاخانه طای نادری معروف است، در سال ۱۲۵۴ ق. تعمیر و مبلغ هزینه شده در آن به مهر عبدالوهاب بن محمدحسین رضوی، مباشر تعمیرات است (سند ۱۲۴۳۶/۱). نکته‌ای که در این اسناد قابل توجه است اینکه هزینه‌های

